

ABSZTRAKT

A tanulmány az államosítást megelőző másfél évszázad mindenkori gazdasági elitjének viselkedésén keresztül kívánja a korszak fejlődését értelmezni. Ezalatt az idő alatt a vizsgált szereplőknek a vidékről alkotott képe gyökeresen megváltozott, ami szoros összefüggésben állt a mezőgazdasági birtoküzem intenzifikációjára való törekvésekkel. A gazdasági elit tagjainak történeti kutatások során feltárt írásai és tevékenysége alapján rekonstruáljuk a fejlődés ívét. Olyan hosszútávú folyamatként tekintünk a vidékről és vidékiről alkotott kép megváltozására, amellyel egyaránt megragadható a vizsgált másfél száz év strukturális átalakulása, úgy a térgazdaságban, miként a humánerőről való gondolkodásban, illetve a szimbolikus tőke felhalmozására való törekvésben. Az áttekintés alapján úgy véljük, hogy a magyarországi gazdasági elit eleinte a fejlettségnek és a fejleszthetőségnek egy átfogó, az ország egészére kiterjedő, cizellált tudásanyag hiánya, a vizsgált periódus második felétől pedig a gyorsütemű üzemfejlesztésre irányuló törekvése miatt nem volt képes a korszak területi egyenlőtlenségét mérsékelni.

Kulcsszavak: gazdasági elit, szimbolikus tőke, térbeli egyenlőtlenség, nemzetépítés

¹ Tudományos munkatárs (HUN-REN BTK Történettudományi Intézet).

² Szerződéses oktató (ELTE BTK, Budapest).

THE ECONOMIC ELITE'S VIEW OF THE COUNTRYSIDE FROM THE END OF THE 18TH CENTURY TO THE MIDDLE OF THE 20TH CENTURY

ABSTRACT

The study aims to interpret the developments of the period through the behaviour of the economic elite in the century and a half preceding collectivisation. During this time, the image of the countryside in the minds of the actors under study changed radically. This was closely linked to the drive towards intensification of land use. The path of development is reconstructed on the basis of the economic elite members' writings and activities of uncovered during historical research.

The change in the image of the countryside and rural areas is perceived as a long-term process that captures the structural transformation of the century and a half under examination, both in terms of the spatial economy and in terms of thinking about human resources and the pursuit of symbolic capital accumulation. Altogether, it is to presume that the Hungarian economic elite was initially unable to reduce the regional inequalities of the period due to a lack of comprehensive, country-wide, detailed knowledge about development and development potential, and from the second half of the period under review, due to its pursuit of rapid industrial development.

Keywords: economic elite, symbolic capital, spatial inequality, nation-building

A GAZDASÁGI ELIT VIDÉKKÉPE A 18. SZÁZAD VÉGÉTŐL A 20. SZÁZAD KÖZEPÉIG

„Balázs megúnja végre a vidéket,
Hol ennyi buzgalmat hiába vesz,
Hiába küzd, célt semmiben sem ér,
Otthagyja daccal őket, s Pestre tér.”

Arany László: A délibábok hőse (1872)

BEVEZETÉS^{3*}

Jelen világunkban nagyléptékű geopolitikai átalakulás, illetve hosszas kiegyenlítődé után ismét az inter-regionális egyenlőtlenségek éleződése érzékelhető. Hazánkban a 20. századi Nyugat-Európában tapasztalt „kohéziós” folyamat kevésbé volt erőteljes. Már csak emiatt is érdemes végignézni, miként tekintett a hazai gazdasági elit az őt körülvevő világra.

Elöljáróban annyit, hogy térgazdaságtanilag természetes, miszerint az elit területi elhelyezkedése centralizáltabb, mint a népességé általában, még ha az egyközpontúság nem eleve volt adottság. Ennek az az oka, hogy az elit jellegzetes feladata a reprezentáció, a megjelenítés. Két formában is: az egyik képviselő, a másik szerep.

Arra is előre figyelmeztetnünk kell az olvasót, hogy az áttekintett időszak hosszúsága miatt az országot nem gondolhatjuk el változatlan és egységes képződményként. Az időszak kezdetén, tehát a 18. század végén szigorúan véve még két országról kellene beszélnünk. Akkoriban a fő- és a székvárosok sem estek egybe. A szűken értett Magyarország székvárosa Pozsony volt, majd Buda lett, a különálló Erdélynek pedig nem volt határozott székvárosa. Az elsődleges város (*primate city*) koncepciója értelmében véve az előbbi országnak már régóta Pest volt a fő városa,⁴ míg az utóbbiban csak különállásának megszűnése után emelkedett ki fő városként Kolozsvár, ennek előtte Erdély több hasonló fontosságú várossal is rendelkezett (Sonkoly 2001).

A 18. század végétől a 20. század közepéig a magyarországi gazdasági elit számottevő változáson ment át. Miként Európának ezen vidékén másutt is, kezdetben nem is volt önálló gazdasági elit – a társadalom vezető, mintaadó elemei többféle szerepet is betöltöttek. Úgy a reformkortól kezdett egy üzleti elit kiemelkedni. Ez azonban még változékony társadalmi képlet volt.⁵ A későbbiekben a csoport átstrukturálódott és megszilárdult, szereplőinek köre a 19. század végére nagyjából kicserélődött, és a vidékről és a vidékiekről alkotott képük is átalakult. Éppen ezért egy ilyen hosszú idejű vizsgálat során az elit fogalma is csak roppant leegy-

³ *A tanulmány az ELTE BTK Vállalkozástörténeti Kutatócsoport keretében, a Pallas Athéné Domus Meriti Alapítvány (PADME) támogatásával készült. Koloh Gábor köszönetet mond az MTA BTK „Tíz Generáció” Lendület Kutatócsoport (2019–2024) tagjainak a kéziratához fűzött észrevételeikért.

⁴ Az ország nagy alföldjei között (akár tengelyen, akár vízen) Pesten át vezetett a legkedvezőbb út.

⁵ A napóleoni háborúk és az 1873. évi gazdasági válság közötti bő fél évszázadról máig érvényes írás Ungár Lászlóé (1942). Tanulmányának és fogadtatástörténetének áttekintéséhez lásd: Halmos 2023.

szerúsító lehet. Összességében olyan személyek csoportját értjük alatta, akiknek érdemi hatásuk volt a gazdasági élet alakulására (Lengyel 1989:10; Klement 2009:160). Utóbbi terén hangsúlyeltolódás regisztrálható. Ez a korszakban uralkodó toposzok, valamint a Pest és nem-Pest oppozíció megerősödéseként érhető tetten. Megelőlegezve a következtetéseket, a vizsgált időszakban a vidékről alkotott kép eleve funkcionális (célszerűségi, haladáselvű) jelleget öltött ahelyett, hogy cizellálódott volna, hogy a vidék megértése iránti törekvés erősödött volna. A finomodás más téren mutatkozott, jelesen, hogy a kezdetben tisztán utilitarista vidékkép és főképp vidékiekről alkotott kép, úgy látjuk, egyre inkább a nemzetépítést elősegítő eszközként jelent meg.

A funkcionális vidékkép magáról a gazdasági elitről is képet nyújt. Vizsgálható, hogy a beszéd általi cselekvés és a cselekvés általi beszéd gyakorlata közül mikor melyik vált dominánssá.⁶ Vizsgálható az is, hogy a kiaknázatlan régióként értett vidék iránti kezdeti lelkesedést miként váltotta fel a fejlesztésre szoruló üzemi koncepciója. A gazdasági elithez tartozás ugyanakkor szigorú alkalmazkodást is kívánt ezen elit tagjaitól, egy szerep betöltését kellett vállalniuk. A szimbolikus tőke felhalmozása, illetve őrzése így az üzemi tőke és a humántőke kiaknázását elősegítő eszközként működött, s ekként akár egyik generációról a másikra gyökeres változást hozott föld és ura számára egyaránt. Dolgozatunkban így erősen támaszkodunk Bourdieu tőkekoncepciójára, különösen a tőkekonverzióra vonatkozó megjegyzéseire (Bourdieu 1997:229–231).

A kiemelkedő gazdaságielit-tagok tevékenységének vizsgálatán keresztül arra keressük a választ, hogy milyen fázisai különíthetők el az ország regionális fejlesztéséről való gondolkodásnak. Mindmáig érvényes kérdés, miként különült el Pest ebben a fejlődési folyamatban. Hogyan formálódott a gazdasági elit gondolkodásában a vidéki ember gazdaságilag hasznosítható és ezért féltett humántőkévé? Végezetül pedig a fentiekkel szoros összefüggésben a szimbolikus tőke iránti növekvő igényt vonjuk szorosabb megfigyelés alá. Ehhez az átfogó, az eddigi kutatási eredményeket átgondoló elemzéshez – az idő haladtával épp, hogy egyre kevesebb írott forrás hiányában – elsősorban a vonatkozó történeti kutatásokat, valamint irodalmi példákat veszünk alapul. A történelmi példák kutatói pályánk során gyűltek össze; az irodalmi példák a mondanó tömörítését szolgálják, nem bizonyító, hanem ábrázoló erejűnek tartjuk őket.

Vizsgálatunk során a funkcionális vidékkép alakulásának három szakaszát különböztetjük meg: a *felvilágosult abszolutizmus*⁷ hatására kialakult utilitarista változat számos emberbaráti vonással rendelkezett. A reformkor⁸ gazdasági elitjének eszmekörét alapvetően ez hatotta át, a vidékkel kapcsolatos gondolkodásuk a milyen és milyenné tehető kérdések körül szerveződött. A vidék fogalma itt még a városokon kívüli területtel párosul és a nagyobb regionális központok köré szerveződő földrajzi teret jelöli.⁹

A dualista időszak¹⁰ első felének törekvéseiben, amelyet a pénzbőség hozó cégalapítási, azaz *gründölési* láz fűtött (Kövér 2004:33), a vidék mint fejleszthető, fejlesztendő területről alkotott eszményből való kiábrándulás is megjelent (lásd erre az Arany Lászlótól származó fenti idézetet, ahol a szerzőre érdemes most nemcsak költőként, de a Magyar Földhitel-Intézet elnökségi tagjaként a gazdasági elit köréhez közelálló sze-

6 A beszéd általi cselekvés a beszédaktus-elméletre utal (erről lásd: Moeschler–Reboul 2006). A cselekvés általi beszéd pedig arra, hogy egy mintaadó és rendelkezési hatalommal bíró csoport tagjai nemcsak szavaikkal, hanem – akarva-akaratlan – tetteikkel is kommunikálnak.

7 Nagyon tágra tekintve Mária Terézia, II. József és II. Lipót uralkodása, valamint I. Ferenc regnálása a Martinovics-féle összeesküvésig (1740–1795).

8 Tágra értve 1825–1848

9 Azzal a fenntartással, hogy az Alföldön a közigazgatási értelemben vett városok külterületként magukba foglalták saját vidéküket.

10 1867–1918; ezen belül: a kiegyezéstől 1890-ig, illetve 1890-től az Osztrák Magyar Monarchia bukásáig.

mélyként is tekintenünk) (Mihók 1875:34). Ebben a szakaszban a vidék nyersanyagforrásként való kiaknázása kapott hangsúlyt, míg a vidéken élők szerepe teljességgel a háttérbe szorult. A vidék fogalmának provinciális tartalma ebben az időben felerősödött: a vidék tehát mindaz a kívülről egyöntetűnek látszó egység, ami nem Pest. Ez a megközelítés kétségtelenül magában hordozta, hogy a területet barbárnak, pusztának, kultúrahordozóit (vagyis elsősorban a parasztokat) pedig a civilizáció szféráján kívül esőnek tekintették.

A harmadik szakasz a kiegyezés után, különösen a századfordulón és azt követően a mindinkább erősebbé váló nemzetépítés diskurzusába illeszkedik, amelynek bár implicit kritikája is jelen volt, a két világháború közötti időszakban sem veszített lendületéből (csupán fókusza tolódott még egyre jobbra). Ebben az időben újra megerősödött a „vidékiség” szerepe a vidékről alkotott képben, ám ez együtt járt az egysíkú etnokulturális és viselkedésszociológiai distinkciók hangsúlyozásával (Meskó 1942:173–175). A következő oldalakon ennek a képnek a hangsúlyos elemeit részletezzük.

TÉRGAZDASÁG

A 18. század a nagyhatalmi versengés kiélesedését hozta el. Ebben a folyamatban a Habsburgok a legkevésbé sem álltak jól: a spanyol örökösödési háborút elvesztő VI. Károly transzkontinentális hatalmának vágya szertefoszlott, így a nagyjából Közép-Európába szorult uralkodó birodalma belső fejlesztésétől várhatta pozíciója megőrzését, és hasonló körülmények késztették erre lányát és koronás unokáit is (Hahner 2021:141–149). Magyarország számára ez a folyamat a török alól felszabadított területek lépésről lépésre történő meghódítását hozta, olyan mérföldkövel, mint a század egészén, egyre inkább formális keretet nyújtó telepítés – ezzel pedig hatalmas, generációk óta műveletlen vagy úgy-ahogy művelt területeket kezdtek újra hasznosítani (Fata 2020:21–24). A termelő ország azonban növény-, állat- és eszköz kultúrájában számottevő változatosságot mutatott, amely egyenesen kívánta a feltérképezést és – talán nem egészen magától értetődően – a hatékonyság fejlesztését is.¹¹ A 18. század utolsó harmada épp ezért a honi főnemesi elit gazdálkodásfokozó tevékenységének növekedésével járt, melynek talán leginkább emblemikus aktusa a Georgikon megalapítása volt, de az előzmények között tudhatjuk a paternalista földesúr Grassalkovich I. Antal uradalomfejlesztő működését éppúgy, mint a császári végzésre létrejött mezőhegyesi ménésbirtokot (Kaposi 2001:239–260). A 18. század utolsó harmadából felidézhetők más, kevésbé ismert főnemesi innovatív megoldások is. Festetics György testvére, Imre saját birtokán tenyésztett juhokat. Intenzíven foglalkozott a fajtanemesítés kérdésével, olyannyira, hogy saját tenyésztési tapasztalatai alapján, jóval Gregor Mendel előtt megfogalmazta az örökléstan egy fontos törvényszerűségét (Söptei–Mátay 2019; Poczai 2019; Szabó T. 2016).¹²

Ezzel egyidőben azonban – a beszéd általi cselekvés megvalósulásaként – Magyarország területéről is egyre nagyobb számban készültek országleírások. Ekkoriban – több évtizeddel a nagy előd, Bél Mátyás *Notitia Hungariae* című munkáját követően – olyan munkák születtek, mint Schwartner Márton összeállította, az előbbinél jóval inkább statisztikai jellegű *Statistik des Königreichs Ungarn* kötetei vagy Vályi András régebbi nyomvonalat követő, leíró jellegében erősebb munkája (*Magyar országnak leírása*). A megismerésre való törekvés fokozta az ország állapotáról való legmagasabb szintű diskurzust, ami egyúttal a törekvő főket is hat-

¹¹ Ne feledjük, a francia forradalom kezdetekor még nem szabadult fel a történelmi Magyarország teljes területe, és a Habsburg Birodalom vezetése számára még nem volt teljesen világos, megszűnt-e a fenyegetés az Oszmán Birodalom részéről.

¹² Hasonló személyiség volt Chernel Dávid. Bár ő nem volt főnemes, de a gazdasági szerepe arra hasonlított. – Lásd: Söptei 2010; Mátay 2021.

hatósabb cselekvésre sarkallta. A kisebb-nagyobb területre kiterjedő statisztikai leírások sora készült el ekkor, melyek közül kiemelkedik Skerlecz Márton rövidítve csak *Descriptionak*¹³ nevezett országleírása, melyben túlnyomórészt a 18–19. század fordulójának gazdaságpolitikai problémái jelentek meg (Horváth 1981:295). Skerlecz műve saját gazdaságelméleti gondolatrendszerének foglalata. Első részét az ország gazdaságföldrajzi leírása alkotja. Ezt követi a szomszédos országokkal való külkereskedelmi összevetés, utána ismerteti korának fontos gazdaságélénkítő intézkedéseit, leírja az ország humánerejét, külkereskedelmi mérleget von, majd a hazai pénzforgalmat elemzi és ennek alapján „*egészen modern gazdaságtani elvek csíráit fedezhetjük fel benne*” (Horváth 1999:24).

A munka az 1792. évi, Budára összehívott országgyűlésre készült kereskedelmi jelentésként íródott. Az események végül más irányt vettek, de a kézirat, különösen 1802-ben történt kiadását követően, a honi nemesi körökben hatott. A részben tapasztalatokra, részben olvasmányélményekre alapozó *Descriptio* a magyarországi hungarus-tudatú¹⁴ nemesség vidékékére két ponton volt hatással: egyrészt különböző vidékek termelési profilját konkretizálta, másrészt pedig rámutatott, hogy az országban mindazon javak rendelkezésre állnak, amelyek azt gazdaságilag szuverénné tehetnék. Ezen előnyei ellenére azonban a szöveg egy hosszabb távon fennálló, strukturális problémát tükröz, ami a vidékkel kapcsolatos bizonytalansággal írható le. Skerlecz a *Descriptio*-ban háttérbe szorította a politikai realitást.¹⁵ A szerzőt ugyanis a fejlesztés sürgetésének szándéka hajtotta, és ez a felülről a vidékre tekintő látószög a holtmezőben hagyta egyrészt a lakosság tényleges kapacitásának felmérését, másrészt a helyben követett gazdálkodási rendszerek organizmusát. Az a diszcrepancia ugyanis, ami például Vályi, majd a későbbiekben Fényes Elek országleírásai és a Skerleczéhez hasonló munkák befogadhatósága és értelmezhetősége között fennállt, technikailag áthidalhatatlan akadályokat képezett, amit leginkább a tér- és időgazdálkodás összehangolásának problémái példáznak.

Még évtizedekkel később is érvényes nehézség volt ez. Ganz Ábrahámot a már meglévő budai gyára mellett felfejeztett szászkaik bányája és vasgyára hiába halmazta el a termelést és szállítást lehetővé tevő erőforrásokkal. A két központban zajló ügyvitel azonban túlon túl sok értékes idejét és energiáját emésztette fel, így utóbbi üzemétől kénytelen volt megválni (Klement 2004a:49). Kevés fogódzója volt a boldoguláshoz az abban az időben a magyar vidéken is tanuló és helyét kereső Kaspar Emmanuel Haggenmachernek, de az ötvenes években Pest-Budán megtelepedő öccse már virágzó vállalkozást alapított (Halmos 2004a:74). A vidékről rendelkezésre álló és idővel egyre halmozódó tudás tehát nem hozott áttörést, sőt, a gazdasági elit számára a vidék mélyrehatóbb ismerete egyre kevesebb tényleges (esetszerű) és egyre több pusztán célirányos, funkcionális tartalommal bírt.

A későbbi élt Hatvany Lajos író felmenőinek, a Deutsch-családnak a térbeli helyezkedése jól mutatja ennek a szemléletnek generációról generációra történő alakulását. Deutsch Ábrahám a bécsi piac közelségét használta ki kőszegi székhelyén, de nem hezitált, hogy a 18. század legvégén, a francia háborúk kiváltotta gabonakonjunktúra okán áttelepüljön-e a Maros vidékére – ahogy a fia sem, hogy az 1850-es években már Pestre költözzék. A család szemére azonban továbbra sem nőtt hálóg, ha a vidékre tekintett. A következő generáció igyekeztével megszerzett hatvani üzem ugyanis a cukoradó korszerűsítésére szinte azonnal reagálva, beszállítói piacát a környező vármegyék gazdáival együttműködve építette ki (Halmos 2004b:86–92). Az együttműködés oka önös, az előny viszont kölcsönös, így aztán a vidékről alkotott kép tisztán funkcionális

13 Címe: *Descriptio physico-politicae situationis Regni Hungariae relate ad commercium*.

14 Magát nem nyelvi alapon, hanem a Korona alattvalójaként magyarnak tekintő.

15 Nem közömbös, hogy a latint – bár közvetítő nyelv volt – csak a műveltek értették.

volt. Előbbi példánál maradva ugyanis egyértelmű: a répacukor ennél nagyobb távú szállítása már komoly minőségromlással járt volna, ami kijelölte a terjeszkedés térbeli határát.

A vidéken működő üzemek számára a szállítási lehetőségek javulásával egyre inkább Pestre koncentráldó gazdasági térben csak a sajátos, az egyedi és jó minőségű termékek előállítását jelenthetett megoldást. Olyan termékeké, amelyek nemcsak az üzemközpont körüli régió piacán jelentek meg, hanem elérhetőek voltak országhatáron belül és kívül egyaránt. Azonban így is vitatható, hogy ezen vállalkozások vezetői mennyire tartoztak a hazai gazdasági elitbe és nem csak sikerük emeli-e ki fontosságukat. A Zsolnayak és a Kner család történetét a szakmai diskurzus méltónak találta, hogy a fenti családokkal együtt tárgyalja (Sebők 2004). A Zsolnayak különlegessége, az eozinmázzal bevont porcelánok az egész Balkánra eljutottak, habár üzemük központja Pécs volt, és az alapító Zsolnay Ignác egy közeli, mindössze néhány száz főnyi lakosú faluban sajátította el a fazekasmesterséget (Jávör 2004:233). Az előbb Békésszentandrason, végül Gyomán – „*ahol vasútnak híre sem volt*” – megtelepedő Kner család neve is máig ismerős a könyvforgatók körében, pedig nagyapja helyválasztását a család és saját élete pályájára visszatekintő Kner Izidor impraktikusságnak minősítette, főleg, hogy a család nem a szomszédos Szarvasra települt (Erdész 2004; Kner 1931:8). Megállapítása viszont átvezet a térgazdálkodás másik elemére, a logisztika kérdésére.

A szállítás fejlesztésére való törekvés a 19. század gazdasági elitjének gondolkodását és működését alapjaiban meghatározta. Skerlecz említett munkája (1914) a gazdaság egyik legfőbb problémájaként a közlekedés nehézségeit hangsúlyozta, különösen a folyók szabályozatlanságát, rendezetlenségét, az áradások okozta károkat, azok művelésben és az egészségben is mutatkozó pusztító hatásaival. Másrészt a Habsburgok által uralt adriai kereskedelem helyett a Fekete-tengerre irányuló forgalom javítását és előtérbe helyezését emelte ki, még ha ennek óriási akadályai is voltak (Skerlecz 1914:84). Mindeközben az asztal felületén megszülető terv olyan strukturális körülményeket tolt háttérbe, mind az áradások serkentette növénytermesztés, a szénatermesztésre épülő állattenyésztés, az ártéri nádasok gazdag világát kiaknázó, többlábon álló paraszti termelés, vagy ahogy ezt fél évszázad múlva egy, az életére visszatekintő Hernád-menti parasztgazda nemsokkal a folyószabályozás után megfogalmazta: „*1856-ba keztek szüni az árvízsek, a termés is nem vót ojan bőven, mint anak előtte*” (Gyöker család feljegyzései 1979:14–15).¹⁶

Skerlecz nézőpontja ugyanis közel sem vetett számot a térség adta megélhetés összetettségével. A szövegéből nem olvasható ki például a fennálló körülmények okának, kialakulásának megértésére való törekvés. Nyilván a strukturális-funkcionalista szempontok számonkérése mellett inkább a közvetlen hatás, így például a II. József uralkodása idején hivatalos útja során az országot feltérképező fiumei nagykereskedő, Johann Baptist Nayss máig lappangó jelentésének befolyásán van a hangsúly. Skerlecz ugyanis, hivatkozásai alapján, Nayss fejlesztési koncepciójára épített, és persze közel sem volt ezzel egyedül (Kosáry 1962:216–217). A Széchenyi István nevével fémjelzett folyószabályozások végül elhozták a korábbi álmok megvalósulását, amelyek hatása előnyeivel és következményeivel máig megújuló vitákat generál (Demeter–Szilágyi–Pinke 2022).

Kétségtelen azonban, hogy a logisztika fejlesztése úgy a termelés, mint az áruszállítás terén jelentős változásokkal járt, de a vasút előtti korszakban az ország jelentős részét tekintve a császárváros Bécs volt a gazdasági-üzleti központ. A már említett Deutsch család mellett Kőszegről származott el a vagyonát szintén a napóleoni háborúk konjunktúrájából, később a szabadságharc alatti hadiszállításból megalapozó Schey Fülöp is, de ő Bécsbe tette át üzleti székhelyét (Mátay–Söptei 2019). Hasonlóképpen Bécset választotta az

¹⁶ Hasonló esetekről lásd: Simonkay 2025, illetve Horváth G. K. 2014.

eredetileg Bécs vonzáskörzetének mondható Lakompakról (*Lackenbach*) hosszú időre Nagykanizsára költözött Lackenbacher család. Az ő esetükben a Batthyány-birtokok terményeinek kereskedelme és a hadseregellátás azonosíthatók a térbeli mozgás hajtóerőiként.¹⁷ De az igazán nagy átalakulás e téren csak ezután, a vasút kiépülésével következett be (Halmos 1990:90–91). A közlekedési hálózatok épülése a gyáripar fejlődése szempontjából egyszerre hozta el a szállítási útvonalak segítségével a nyersanyaghoz, valamint a munkához való jobb hozzáférést (Kövér 1982:191).

A közlekedési hálózatok fejlődése tehát Pest-Buda előnyét immár behozhatatlanná tette, ami magával vonta a gazdasági elitet képező családok fővárosba áramlását. A zsidók letelepedésének engedélyezésével és a gabonakereskedelem vezető ágazattá válásával két évtized leforgása alatt ez a változás végbement, ami jelen vizsgálat szempontjából is korszakhatárnak tekinthető. Az ilyen vagy olyan előnyöket nyújtó vidékek fölé toronymagasan emelkedő Pestről nézve a gazdasági és társadalmi távolság a Pesten kívüli területekről alkotott képet homogenizálta. A magyarországi mentális térképből Pest éles kiemelkedését érzékelteti a Függetlenségi Párt országgyűlési képviselőjének, Mocsáry Lajosnak a megfigyelése: „[...] jó egy főváros a fényűzés mindennemű csábjaival, majd világvárosi igényekkel, s a harmadik vasúti állomás körül a vidék még mindig kirgiz ábrázatot mutat” (Mocsáry 1889:108). Ugyanakkor a századforduló agrárius elitje szólalt meg a *Köztelek* hasábjain, amikor a kivándorlás keltette népességmozgás hullámverését pont a vasúti hálózat terjesztésével kívánta csökkenteni. Érvelésük középpontjában viszont nem a falvak, hanem a népesség megőrzése állt, hiszen javaslatuk ára éppen az volt, hogy a körzeti városközpont vonzza be a lakosság számottevő részét. Ez azonban még mindig a folyamatok realisabb értékelése, mint a együttműködő vidékek képe, amelytől a gazdasági eszközváltás felgyorsulását remélték (Mezei 1894).

Pestre tekintve látható, hogy az 1840 és az 1870-es évek közötti átalakulásban a kereskedelmi és banktevékenység kibontakozása játszott meghatározó szerepet, amely mögött a letelepedési korlátozások eltörlésével a fővárosba költöző, leginkább mobilis és vagyonos vidéki zsidó kereskedők álltak (Bácskai 1989:48–49, 110). Az „örségváltás” előzményei között jelentős, hogy a földrajzi terep már elő volt készítve, hiszen Óbuda és a korban „zsidó gyarmatként” emlegetett Újpest készen álltak a kibocsátásra.¹⁸ Különben is, utóbbi példája rámutat, hogy maga a kibocsátó hely is átalakuláson ment keresztül. A fával kereskedő Neuschlosz családot az újpesti Duna-ág lezárása, a posványvá válása, de a település proletarizálódása is taszító erőként toltta át az amúgy is vonzó Pestre, ahonnan üzleti kapcsolataikat is nagyobb hatékonysággal ápolhatták (Halmos 2004d:202).

A gyáralapítók mellett a századforduló idejére a banküzletek helyzete is megerősödött, bank- és terménykereskedelem számos esetben összekapcsolódott (Kövér 1987:56), a gazdasági elit számára tehát a vidéki érdekeltségek, ha voltak, leginkább mint termelő telephelyek jöttek számításba, miközben az irányítás már a fővárosból történt. A századeleji beszédet a század közepső harmadára a cselekvés általi beszéd váltotta fel, amely a gazdasági elitnek a vidéki gyökerektől való elszakadását hozta magával. Végérvényesen lezárult a délibábos képzelgések ideje, amelyet Arany László így ragadott meg mottóként idézett versében:

¹⁷ A családról igen részletes munka: Tamás M. (2023) Zsidó kereskedők és nyomok. Az üzlet mikrotörténete a 19. század eleji Habsburg Monarchiában. ELTE BTK TDI Doktori értekezés. Kézirat. Budapest.

¹⁸ A magyar nyelvújítás korában a „gyarmat” nem osztályharcos értelemben élt, hanem eredeti, a „colonia”-nak megfeleltetett jelentésében „megcsinált, épített területet” jelentett.

*„Majd újra áttör a szív e regényes
Vonzalmain a nemzetgazda-ész:
Mily elhagyott tanyák, minő szegényes,
Hanyag gazdálkodás, bármerre néz!
Ah, példa kell itt, bátor és erélyes,
Reformok, gépek, munkás gazdakéz, –
Hej, hogyha ő nagybirtokos lehetne,
Most mennyi hasznost, mennyi jót tehetne!”*

HUMÁNERŐ

A humántőkét képező vidéki ember értékének növelését Skerlecz és kortársai a népesség gyarapításával gondolták elérni. A klasszikus gazdaságpolitikai elvek szerint ugyanis az ország növekvő jólétének feltétele a népszaporulat, legyen az természetes (tehát a termékenység növelése, emellett a halálozási arányok javítása) vagy tényleges, ami alatt – előbbi mellett – a migrációs változás, jelesül a betelepítés értendő. Skerlecz ezen túllépve viszont termelők és fogyasztók arányát és azok földrajzi elhelyezkedését is vizsgálta. Ennek a nézőpontnak kétségtelen előnye, hogy túllát a népességi tényezők kizárólagosságán (Szabady 1967:866), és a termelők és fogyasztók helyes arányának taglalása során már a minőségi változók felé terelte a figyelmet.

A népessémozgatás nagy korszaka azonban eddigre lejárt, a belső mozgások hullámai is elapadtak, így a 19. század utolsó harmadáig e téren beállt nyugalom a humántőkére szegeződő figyelem lankadását hozta. A folyószabályozási munkákkal, de főleg a vasútépítésekkel viszont a falvak népe kilépett ebből a nyugalmi periódusból és megindult, hogy előbb a város, majd az ország, végül a kontinens határait hagyja maga mögött. A korszak elitjében a munkaerő ilyen szabad kiáramlása szorongást idézett elő, ami a nemzetépítéssel kapcsolatos vágyakhoz kapcsolva voltaképp az üzemfejlesztés gondjairól szólt, noha kétségtelen, utóbbi hangsúlyozásával kevés eséllyel értek volna el szélesebb közeghez.

A nemzeti liberális hagyományt különben a korszakban felváltó nacionalista modernizáció számára a kivándorlás jelensége – akár a célnak később mindinkább megfelelő pronatalista diskurzus – a regionális pozícióharcról is szólt. *„Annak idején lelkes apostolok 30 millió magyarról beszéltek: de hogy a 20 milliót elértük, mintha valami bűvös pentagramm babonázta volna meg küszöbünket: nemcsak, hogy napról napra kevesebbek leszünk, de utolsók lettünk a versenyző nemzetek között”* – fogalmazta meg tömören a Gyáriparosok Országos Szövetségének kivándorlásról folytatott ankétján Hegedüs Lóránt, aki pár évvel korábban Amerikában is tanulmányozta a kivándorlás ügyét (GYOSZ-ankét 1907:47). Mit sem segített ezen, hogy a kivándorlás tömegességét tekintve Magyarország az európai országok között a középmezőnyben kapott helyet, ráadásul a kivándorlóknak mindössze harmada volt magyar nemzetiségű (Puskás 1982:146; Kövér 2004:63–64; Faragó 2011:242; Faragó 2018). Az ankét hatása mégsem alábecsülendő, ha azt nézzük, hogy közvetlen hatása volt az iparfejlesztési törvény (1907: III. tc.), az autonóm vámtarifáról szóló törvény (1907: LIII. tc.) és a közös állami ügyekhez való hozzájárulást szabályozó, azaz új kvótáról szóló törvény (1907: LV. tc.) megalkotására (Sárközi 1996:445).

Thirring Gusztáv ankéton való felszólalása drámai eleme volt a vitának, hiszen a folyamatot számszerűsítve annak a lüktetésére irányította a figyelmet. A beszéddel való cselekvés ideje következett el újra, amely-

ben pontosan a korábban áhított fejlődés előre nem látott költségét kellett megfizetni, hiszen – ahogyan a Korinthuszi-csatorna tervező- és főmérnöke, Gerster Béla (1850–1923) fogalmazott – a fő probléma éppen az, hogy a közlekedési eszközök és az utak fejlődése, valamint a megfizethető utazási költségek lehetővé tették, hogy a sajtóból művelődő munkások hátrahagyják az országot (GYOSZ-ankét 1907:93–94). A kívándorlási ankét felszólalói számára leginkább az okozta a legtöbb fejtörést, hogy a vidéki lakosság művelődésével, tájékozódásával nem számolt, miként azzal sem, hogy a magasabb életszínvonal elérése érdekében akár radikális lépésre, és ami fő, tömegesen is hajlandóak. Fokozottan igaz volt ez a peremvidékek lakosságára, akiknél a (hozzájuk leegyszerűsített formában eljutó) hírek még nagyobb erővel, mintegy a reménytelenségből való kiútként hatottak (Frank 2018:53; Faragó 2011:243; Puskás 1982:101). Ezeknek a vidékeknek a képzetlen, egyúttal komoly megélhetési gondokkal küzdő munkaerejét már nem tudta saját céljaira becsatornázni a hazai ipar, különösen nem az az ágazata, amelynek legnagyobb szüksége lett volna rá, vagyis az 1873 után már csak önmagát kereső malomipar.

A vidékiekről való gondolkodás két markánsabb időszakát összevetve érdekes különbségek figyelhetők meg a fejlesztésükre tett javaslatok terén. A leginkább észrevehető eltérés, hogy míg az első időszakban a fejlesztés a képzettségi színvonal emelését célozta meg, addig a századforduló idején már a megélhetési körülmények javítása állt a fókuszban: ha nagyon plasztikusan szeretnénk ezt megfogalmazni, akkor azt írhatnánk, hogy az agyuk helyett a gyomrukat vették célba.

Skerlecz Miklós, illetve a nemesi mozgalom tagjai számára az iskolai képzés előmozdítása kulcsfontosságú szereppel bírt az ország, de különösen a vidék fejlődésének segítése során. Nemcsak a Georgikont alapító Festetics György járt elől jó példával, hanem Skerlecz is alapított iskolákat a Habsburg Birodalmon belüli szűkebb pátriájában, Horvátországban. Ezt a felfogást ültette át a gyakorlatba Szarvas híres prédikátora, Tessedik Sámuel is. Mindezek értékelését az utókor elvégezte és jelentőségüket nehéz túlbecsülni, de hogy összességében mégis a cselekvés érvénye szorult háttérbe, mi sem példázza jobban, hogy a szélesebb körű oktatásra tett kísérletek már korábban kudarcba fulladtak, a parasztokat ugyanis nem tudták érdekeltté tenni abban, hogy a földműves életük generációról generációra hagyományozódó formáját megváltoztassák.

Ennek pedig két alapvető, Skerlecz által számításba nem vett oka is volt: egyrészt a falvak gazdálkodási rendje, a nyomásrendszer ugyanis kötött volt, abból egyénileg kilépni, ahelyett más rendszer szerint gazdálkodni nem lehetett; másrészt a paraszti életmód sajátja az egzisztenciájának több lábra állítása, így aztán a legkevésbé sem volt elvárható a gazdálkodóktól, hogy egy-egy termék előállítására szakosodjanak. Ez a parasztot nevelő-fejlesztő irány tehát elhalt, a századforduló idején pedig – túl az eötvösi iskolareformon – egészen más formában jelentkezett. Az 1869. és 1873. évi válságok egyik fontos tanulsága volt ugyanis, hogy a paraszti kisbirtokokat meg kell erősíteni; és bár ennek szerves része a fejlődő eszközállomány propagálása, az eszközváltásra való kapacitálás, a hangsúly mégis a kisbirtokok üzemképességének a biztosításán volt, ami a szövetkezeti rendszer kiépülésével valósulhatott meg.

Ez a gazdasági és szociális célkitűzésekkel induló szervezeti mozgalom gyors ütemben bontakozott ki a századforduló idején, és a helyben való boldogulást igyekezett több-kevesebb hatékonysággal elősegíteni, elsősorban a paraszti kisbirtoküzem hitelképességének és áruforgalmának javításával (Csík 2004:118; Fehér 2004:28–29; Sidó–Szarvas 2020; Wünscher 1943). A századfordulón a gyáripari elit tagjai a kívándorlás értelmzése során meglehetősen felszínes képpel rendelkeztek a hazai vidéki népességről. Tudásuk legfeljebb egy-egy régióra összpontosult, észrevételeikben pedig szinte következetesen csak egy-két, a megélhetési

körülmények szempontjából meghatározó tényezőre összpontosítottak. Az ingatlanvagyonnal rendelkezés fontossága rendre előfordul ezek között, de ez elsősorban mint (presztízs)tulajdon és nem mint gazdálkodási üzem került elő (GYOSZ-ankét 1907:84, 150).¹⁹

Visszatérő eleme ezeknek a szövegeknek a kivándorlók erkölcsi megítélése. Az erkölcs fogalmának, a „társadalom szempontjából helyesnek tartott emberi magatartás”-nak (Bárczi–Ország [szerk.] 1960:428) társadalmi vonatkozásai domborulnak ki a hozzászólásokban (. Hangsúlyozták, hogy az erkölcsi süllyedés a társadalom egészét veszélyezteti, az erkölcsi dekadencia pedig egyértelműen a társadalom széthullásához vezet. A növénykórtani szakember, Mezey Gyula felszólalásai is épp ezen a nyomvonalon haladva értelmezhetők: a kivándorlók szerencsevadászok, akiknek az igyekezete már meghaladja a tisztességes vagyonszerzésre való törekvés szabályait és tisztán élvhajász, kiüresedett, materialista viselkedést tükröz (GYOSZ-ankét 1907:282–283, 296–297). Emellé állítható Sugár Ignác felszólalása is, aki Amerikában már nadrágban járó munkásokról *hallott*, olyanokról, akik mindennap húst esznek (GYOSZ-ankét 1907:137). Persze az, hogy Sugár a saját munkásaitól hallott ezekről – „*hallom, hogy az én tanulatlan munkásaim hogyan beszélnek*” (GYOSZ-ankét 1907:137) – és az, ahogy ezt megfogalmazza, korántsem a munkaadó-munkavállaló dichotómiájáról, hanem a paternalista feudális földesúr attitűdjéről árulkodik.

Ebből a szempontból a vidék továbbra is tulajdoni tárgy, akárcsak ott élők, így aztán a maga életére egyre inkább a sajátjaként tekintő, boldogulását egyre inkább kezébe vevő paraszt, illetve munkás képe új eleme volt a gazdasági elit vidékékének. Az erre ráépülő nacionalista modernizáció földrajzi középpontjában ekkor még a magyar népesség és ezzel együtt ipari népesség utánpótlását biztosító Alföld állt, így az orvoslást is ebből az irányból várták:

„Ezzel a felfogással szemben azonban bizonyos, e tanácskozás során is egyértelműleg elismerték, hogy a kivándorlásnak erkölcsi okai vannak, de kétségtelen az is, hogy ezek az erkölcsi okok, a melyek vég-eredményben a hazához való ragaszkodásnak ha nem is megszűnéséhez, de meglazulásához vezetnek, a haza földjéhez való ragaszkodás felébresztése, a hazaszeretetnek mintegy restaurálása által szüntethetők meg.” – Csányi Gusztáv, az Országos Magyar Szövetség képviselőjének felszólalásából (GYOSZ-ankét 1907:361)

¹⁹ Utóbbi Rákosi Jenő felszólalása, amelyből érdemes idézni: „[...] minden iparos ember, akár a legkisebb falusi szabó, akár a legnagyobb gyár tulajdonosa, mihelyt iparával, személyes képességeivel és szorgalmával tőkére tett szert, az első gondja, hogy magának földet vegyen [...], akár nagybirtokot, akár egy kis szőlőt valahol a határban. Miért? Mert ebben az országban évszázadok óta becsület, tisztesség, úrnak való elismerés azzal járt, hogy valakinek volt-e földje vagy nem volt.” – A nagy tetszést arató beszéd láthatóan erős toposzok összefűzése, ami mögött a föld szimbolikus tőkeként kap szerepet.

SZIMBOLIKUS TŐKE

A gazdasági elit szerkezeti átalakulása a résztvevők családi, származási hátterével ragadható meg. A történeti arisztokrácia mellett megjelentek és súlyukban is erősebbé váltak a zsidó származású, az országba már nemzedékekkel korábban beköltözött, nem egyszer a zsidó társadalom elitjéből az országos elitbe átlépő családok (Lengyel 1989:122–127). Kisebb mértékben bár, de megjelentek a kontinens fejlettebb területeiről szaktudásuk miatt keresett kézművesekből lett nagyvállalkozók. A jelenséget a szakirodalomban a magyarországi körülmények között indokoltan kritizált Buddenbrook-effektussal²⁰ szokás leírni (Bácskai 1989:51; Halmos 2008:29–33; Gyáni 2004:15), a modell azonban arra mégis alkalmas, hogy rámutasson: a feltörekvés nem lehetett eredményes a rendi örökséghez történő alkalmazkodás nélkül. Ennek pedig viselkedésszociológiai értelemben véve is ára volt. A vezető elit körébe való belépés kulcsa ugyanis olyan, a szimbolikus tőke fogalma alá gyűjthető javak gyűjtésével járt, mint amilyenek a földbirtokok, a kastélyok és a jól elrendezett házasságok voltak. Ezek olyan, a vagyoni gyarapodást és a társadalmi előrelépést segítő „emelyűk”, amelyek szoros vidéki vonatkozásaik miatt, jelen vizsgálat szempontjából értelmezést igénylő tőkefajták voltak. Bourdieu (1997) magyarázata szerint a becsület és a presztízs alkotta szimbolikus tőke a társadalmi versenget generáló egyéni, illetve családi stratégiával alakítható, formálható vagyontárgy. Az alábbiakban azt tekintjük át, hogy ezekre milyen javak segítségével lehetett szert tenni.

A nagybirtokok a gazdasági elit számára a posztfeudális világban is erős üzenettel bíró presztízsjavak, amelyek a zsidók egyenjogúsítását megelőzően gyakran regálék bérbevételével járó földhaszonbérletek voltak (Puskás 1992:35). A 19. század első felében az allodizációs²¹ hullámok miatt is erősödő jobbágy-földesúri ellentét, továbbá a relációjukba egyre jobban beavatkozó, színleg vagy ténylegesen az előbbieket helyzetén segítő állami intézkedések szintén a (jelentős részben) zsidó bérlők pozícióit javították: a földesurak ugyanis jobban tartottak attól, hogy parasztaiknak engedjék át a földjeiket (Puskás 1992:37). A földbérlők és terménykereskedők vállalkozókedve pedig hozzájárult a hazai gabonatermelés és különösen a vele való kereskedelem felvirágozásához. Ha zsidóságuknak szerepet tulajdonítunk, annak fontossága itt ragadható meg: ki-rekesztettségükből származó hátrányukból így kovácsoltak nemcsak maguk számára, de az ország gazdasági teljesítménye szempontjából is, előnyt.

Ugyanakkor a földtulajdon-szerzés lehetősége a kiegyezéstől a második világháborúig neuralgikus pontja volt a nyomasztó földkérdésnek (Puskás 1992:42). A földbirtoknak, ahogy a Hatvany-Deutsch-család példája is mutatja, egyszerre volt szerepe gazdasági üzemként is, presztízstárgyként is. Főkegyúrként igazgatta és nagy gondot fordított rakovicai birtokára Kornfeld Zsigmond is, vagy ugyancsak megemlíthető a különben dunai sváb származású Dreher-család, akiknek a Martonvásárra és környékére kiterjedő földjeik több mint 16 ezer kataszteri holdat tettek ki (Halmos 2004b; 2004c:161; Gyáni 2001:249; Tímár 1992:75). Utóbbinál ugyanis a birtok nemcsak szimbolikus tőkeként, de gazdasági üzemként is működött (Tímár 1992:75). Martonvásáron, akárcsak Hatvanban, a kastély tette lehetővé a főúri életforma imitálását, ahogy Márkus István is megfogalmazta: „a Dreher família az első világháború után abban a félig arisztokrata, félig nagypolgári stílusban rendezkedett be, amely a magyar nagybirtokos dekadens fényűzését a nyugat-európai nagyburzsoá szilárd, 'puritán' életelveivel és német-angol-francia kultúrájával keverte” (Márkus 1967:40). Hiába azonban a vidéki kastély a tágas földbirtokkal, a továbbra is cselekvés formájában megvalósuló beszéd üzenete, hogy

²⁰ A vállalkozó családok három nemzedék alatti felemelkedésére és hanyatlására vonatkozó nézet.

²¹ Az allódium a földesúr saját kezelésű birtoka, az allodizáció a birtokok saját kezelésbe vétele (a jobbágynak a birtokra vonatkozó jogainak felszámolásával).

mindaz, ami a vidékhez kapcsolódik, funkcionális jelentőségű. A posztfeudális korszakban, a terjeszkedés irányát tekintve a gazdasági elitszereplőket a presztízs és a gazdasági üzemfejlesztés kettőse készítette a vidékkel kapcsolatos ismeretszerzésre, ami pedig a kastély kertjén kívül, a vadászatra alkalmas erdőn túl helyezkedett el, nem lehetett különösebben érdeklődésre számot tartó terület.

Három okból sem: egyrészt a gazdasági elit tagjainak jól meg kellett fontolniuk, hogy egyre több vagyont érő idejüket mire fordítják. A vidékről való tájékozódás előbbi viselkedésmintáit megfigyelve, érdeklődésük inkább a gazdasági üzemfejlesztésre irányult, személyi érintkezéseik, kapcsolati hálójuk pedig szintén eltávolította, elzárta őket azoktól, akikkel néhány generációval korábban élt ősapjuk akár napi érintkezésben állhatott. A GYOSZ idézett ankétján felszólalók is csak megkérdezték az alsóbb társadalmi rétegek tagjait a kivándorlás okairól, és alig hihető, hogy általában mást hallottak, mint amit hallani kívántak.

A második ok, ami akár taszító tényezőnek is tekinthető, az említett ellenségesség, a kor erősödő antiszemitizmusa, a földkérdés okozta feszültség, ami a fennálló társadalmi gát mellett még kevésbé tette vonzóvá a vidéki, vele a paraszti világ ismeretében való elmélyülést.

A harmadik pedig, hogy hosszabb távon a figyelmük afelé fordult, hogy az utódaik számára az úri világban való pozíciót biztosítsák, hogy taníttassák őket, ami az előfutárokat és az (az 1830-as és 1850-es évek között született) alapítókat felváltó örökösök generációjában meg is valósult: köreikben a diplomások aránya számottevően megemelkedett (Lengyel 1989:122–127). Olyannyira erős volt ez az igyekezet, hogy még a gazdasági elitbe felemelkedni nem tudók körében is gyakori, hogy az alapítók nem törekedtek arra, hogy fiaik átvegyék tőlük az üzletet, helyette inkább a hivatalnoki vagy katonatiszti pályára irányították őket – miután a vagyon és a társadalmi háttér már adottá vált hozzá (Bácskai 1989:50–51).

A társadalmi háttér javításának klasszikus útja a házasságkötés volt: a partner megválasztása szintén a presztízst és megbecsültséget kellett emelje. Ennek vizsgálata során árulkodó momentum, hogy a pesti vőlegény helyzete messze a vagyonos vidéki vőlegény felett állt. A korábban területileg is endogám pesti kereskedők házassági orientációja a 19. század elején, de különösen az 1830-as évektől módosult (Bácskai 1988:122), leginkább amiatt, mert a gabonakonjunktúra kedvező helyzetbe hozta a vidéki terménykereskedőket (és így lányaikat is). Annyira azonban mégsem, hogy a vidéki vőlegények helyzetét a pestiekhez közelítse, amit úgy véljük, életszerűen elevenített meg Hatvany Lajos az *Urak és emberek* című regényében:

„A gazdag pesti lányos házak elzárkóztak a vidékről jött Bondy Hermann elől. – Persze, persze, szép ember, pénze is van, szorgalmas, okos, jól keres, sokra fogja vinni, de mégiscsak – mondották megvetéssel a gőgös fővárosi apák s az apáknál is rátartibb, nagy fülbevalós anyák – mégiscsak miskolci” (Hatvany 2007:30).

A történet aláhúzza a statisztikák mutatta tendenciát. Nyilvánvalóan Bondy Hermannal sem az volt a gond, hogy történetesen miskolci (aradi, kőszegi, nagykanizsai stb.), hanem hogy nem pesti. A történet szerint helyzete azonban már megengedte, hogy Pestre költözzön, mint tette azt a valóságban Deutsch Ignác, a terménykereskedőből szeszgyárossá, majd malomtulajdonossá váló Krausz Mayer (Klement 2004b:171), a Neuschloszok és még többen. A megyeri előnevet nyert Krausz Mayer gyermekei révén pedig roppant jó családi kapcsolatokat tudott kiépíteni, amibe már belefért a vidéki vő is: a hajdani rendi világban zsellérként nyilvántartott őstől származó nagykanizsai nagykereskedő és nagybirtokos család fia, a szintén nemesi címet szerzett gelsei Guttmann Vilmos. És hogy ebben az esetben a vidéki kereskedő miért kaphatott pesti menyasz-

szonyt? Lehet részint a kor szellemének tulajdonítani a változást, de többet nyomhatott a latba, hogy Krausz Róza már a hetedik házasság gyermeke volt szüleinek, másrészt a fakereskedő és -feldolgozó, feltörő Guttmann fiú esélyét növelte, hogy családjá a századelő leggazdagabb vidéki kereskedői között volt (Antal 2017:81).

ÖSSZEGZÉS

A gazdasági elit vidékképe a hosszú 19. században átalakult. A felvilágosodás hatására az ország haladását, fejlesztését célul kitűző nemesi mozgalom számára Skerlecz Miklós munkássága számított alapműnek. Skerlecz jelentősen támaszkodott a fiumei nagykereskedő, Johann Baptist Neyss benyomásaira, melyet a maga útiélményeivel egészített ki. A vidékről alkotott irreális eszmény (az ország Habsburg Birodalmon kívüli érvényesülése) vezérelte kép jórészt ezt volt hivatott alátámasztani. Ebben éppúgy feltűnő a szakosodásra nem kapacitálható paraszt képze és a közlekedési útvonalak fejlesztésének hangsúlyozása, mint a fennálló helyzetet mérlegelő, annak strukturális indítékait feltáró igyekezet hiánya. Beszéde által mégis cselekedett: hatása a reformkori folyószabályozások esetén éppúgy megragadható, mint a nép mezőgazdasági nevelésére tett kezdeményezéseknél.

A 19. század során végig tartó vízszabályozási folyamat nem is annyira közlekedési tekintetben, mint inkább árvízmentesítési szempontból volt fontos. A vizek gyors levezetése a szemestermény-gazdálkodásnak kívánt teret nyitni a kevésbé intenzív ridegtartás és ártéri gazdálkodás, azaz, az abban részt vevő, jókora létszámú, nem szigorúan vett paraszti, de falusi népesség rovására. A vasútfejlesztés e célokkal összhangban volt, és az elit számára ez lehetett volna – ha tartós marad – az érdekegyesítés ideje, ám a szemestermény-gazdálkodás fejlesztésének a nagyobb kiterjedésű területek (Észak-Amerika, Kárpátokon túli folyamatok vidéke) versenye komoly korlátokat szabott.

A 19. század közepétől azonban már más eszmények, más célok is megjelentek. Az ebben az időben felemelkedő elitnek a cselekedetei beszédesek. Pestnek a terménykereskedelemben betöltött szerepe a főváros helyzetének megerősödését hozta. Ez magával vonta a vidékkép egyszerűsödését, amennyiben a technikai fejlődés hatására egy-egy vállalkozás irányítása és a termelő telephelye egyre inkább elválhatott egymástól. Az egyszerűsödés legkönnyebben a Pest–nem-Pest oppozícióval írható le, ami a vagyonszerzés és a társadalmi háttér megerősítésének minden területére kiterjedt. Mindez úgy, hogy időközben egyre jobb és könnyebben elérhető információs adattárak készültek települési szintű bontásban. Úgy véljük, hogy a változás a funkcionális vidékkép erősödésével járt, ami a gazdasági érdekérvényesítés hatékonyságának fokozására volt alkalmas.

A 19. század utolsó évtizedeiben a beszéd általi cselekvés újra nagyobb szerepet kapott, amiben a nacionalista modernizáció, a birodalom, illetve a nemzetállam építésének eszménye egyre inkább megerősödött. A váltás újra előtérbe helyezte a vidékből a vidékit. A rurális népesség létszámapadásán keresztül a gazdasági elit tagjai a legborúsabb jövőt vetítették előre. A társadalmi rend stabilitásának megingását a vidéki életmód, mentalitás megváltozásának, az igények növekedésének és vele a régi idők erkölceinek hanyatlásában látták. A gazdasági elit csoportjának változásai ellenére a vidékről alkotott kép megőrizte funkcionális jellegét, de az egyéni vállalkozások sikerre vitele nem nélkülözhetette a vidék fejlesztésére való törekvést, amelyet időnként erősebben, máskor gyengébben, de átszőtt az ország sorsáról folyó gazdaságpolitikai diskurzus.

HIVATKOZÁSOK

- Antal Zs. (2017) Pengőmilliomosok. *Forbes*, 5(11), 78–84. <https://doi.org/10.1007/s38313-017-0134-6>
- Bácskai V. (1988) *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Budapest: Akadémiai.
- Bácskai V. (1989) *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Budapest: Magvető.
- Bárczi G. – Ország L. (1960) *A magyar nyelv értelmező szótára 2. E–GY*. Budapest: Akadémiai.
- Bourdieu, P. (1997) Ökonomisches, kulturelles und soziales Kapital. In Baumgart, F. (szerk.) *Theorien der Sozialisation*. Bad Heilbrunn: Julius Klinkhardt, 217–231.
- Csik T. (2004) Károlyi Sándor. Az ellentmondásos arisztokrata-reformer. In Sebők M. (szerk.) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG Kiadói Rt. 110–131.
- Demeter G. – Szilágyi Zs. – Pinke Zs. (2022) Sártenger és búzatenger. Mérlegen az alföldi gabonakonjunktúra és a vízsabályozások regionális következményei (1720–2020). *Századok*, 5, 963–999.
- Erdész Á. (2004) Kner Izidor. A taposásajtóktól a könyvüzemig. In Sebők M. (szerk.) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG Kiadói Rt. 132–153.
- Faragó T. (2011) *Bevezetés a történeti demográfiába*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.
- Faragó T. (2018) Az 1852–1910 közötti időszak vándorlástörténetének újragondolása, különös tekintettel a nemzetközi vándormozgalmakra. In Halmos Károly et al. (szerk.) *Mozgás és átalakulás*. Budapest: Hajnal István Kör – Társadalomtudományi Egyesület, 9–46. (Rendi társadalom – polgári társadalom 30.)
- Fata M. (2020) *Mobilität und Migration in der Frühen Neuzeit*. Einführungen in die Geschichtswissenschaft. Frühe Neuzeit 1. kötet. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Fehér Gy. (2004) Darányi Ignác. A sikeres dzsentri miniszter. In Sebők M. (szerk.) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG Kiadói Rt. 22–41.
- Frank T. (2018) *Amerika világa. Angol-amerikai történelmi tanulmányok*. 2. kötet. Budapest: Gondolat.
- Gyáni G. (2001) Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In Gyáni G. – Kövér Gy. (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris, 187–389.
- Gyáni G. (2004) Előszó. In Sebők M. (szerk.) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG Kiadói Rt. 13–21.
- GYOSZ-ankét (1907) *A kivándorlás. A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége által tartott országos ankét tárgyalásai*. Budapest: A Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája.
- Gyüker (1979) Gyüker család feljegyzései: Évszázadok történetei. Gyűjtötte: Igaz Mária. *Néprajzi Közlemények* 22, 11–120. Elérhető: https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_NEPR_Nk_22/?pg=12 [Letöltve 2024-01-05].
- Hahner P. (2021) *A régi rend alkonya. Egyetemes történet 1648–1815*. Pécs: Kronosz.
- Halmos K. (1990) Keretszálon körös-körül: Közép-Európa. *Tér és Társadalom*, 2, 87–96. <https://doi.org/10.17649/TET.4.2.175>
- Halmos K. (2004a) Haggenmacher Henrik és Károly. Malomipar és serfőzés. In Sebők M. (szerk.) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG Kiadói Rt. 72–83.
- Halmos K. (2004b) A Hatvány-Deutsch dinasztia. Nagyvállalkozók és befektetők nemzedékei. In Sebők M. (szerk.) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG Kiadói Rt. 84–97.
- Halmos K. (2004c) Kornfeld Zsigmond. Az emancipált „állambankár”. In Sebők M. (szerk.) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG Kiadói Rt. 154–165.
- Halmos K. (2004d) A Neuschlosz család. Egy építő- és kereskedődinasztia rövid története. In Sebők M. (szerk.) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG Kiadói Rt. 196–211.
- Halmos K. (2008) *Családi kapitalizmus*. Budapest: Új Mandátum. *Habsburg Történeti Monográfiák* 4.
- Halmos K. (2023) Az új város és az ó-világ vége. In Kövér Gy. – Kiss Zs. – Koloh G. – Somorjai Sz. (szerk.) *Hogyan lett Budapest a nemzet fővárosa? Tanulmányok Budapest 150. és a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program 30. születésnapjára*. Budapest: Eötvös. 23–44.
- Hatvány L. [1927] (2007) *Urak és emberek I-II*. Budapest: Ulpius-ház
- Horváth G. K. (szerk.) (2014) *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Budapest: Balassi.

- Horváth L. (1999) Egy XVIII. századi magyar közgazdász nézetei: Skerlecz Miklós gazdaságelméleti elvei a Descriptio alapján. *Társadalom és gazdaság Közép- és Kelet-Európában / Society and Economy in Central and Eastern Europe* 2, 20–37.
- Horváth R. (1981) Statisztika és közgazdaságtudomány Magyarországon 1920 előtt. *Statisztikai Szemle*, 3, 290–307.
- Jávor K. (2004) A Zsolnay család. In Sebők M. (szerk.) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG Kiadói Rt. 230–246.
- Kaposi Z. (2001) A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII–XX. században. *Agrártörténeti Szemle*, 1–2, 239–260.
- Klement J. (2004a) Ganz Ábrahám. Vasöntőinasból vasipari nagyvállalkozó. In Sebők M. (szerk.) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG Kiadói Rt. 42–57.
- Klement J. (2004b) Krausz Mayer és fiai. A szeszereskedelem és malomipar felvirágzása. In Sebők M. (szerk.) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG Kiadói Rt. 166–179.
- Klement J. (2009) A 19. század végi gazdasági elit és a „nemzet”. In Cieger A. (szerk.) *Kötőerők: az identitás történetének térbeli keretei*. Budapest: Atelier Francia-Magyar Társadalomtudományi Központ, Korall Társadalomtörténeti Egyesület, 163–184.
- Kner I. (1931) *Félévszázad mesgyéjén*. Önéletrajz. Gyoma: Kner Izidor.
- Kosáry D. (1962) Egy gazdasági utazás a II. József-kori Magyarországon. *Agrártörténeti Szemle*, 1–2, 208–233.
- Kövér Gy. (1982) *Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914*. Budapest: Gondolat.
- Kövér Gy. (1987) Egy magánbankár a XX. században – Krausz Simon. *Valóság*, 9, 56–63.
- Kövér Gy. (2004) Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni G. – Kövér Gy. (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris. 11–186.
- Lengyel Gy. (1989) *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében*. Budapest: Magvető.
- Márkus I. (1967) *Mit láttam falun?* Budapest: Magvető.
- Mátay M. (2021) Mária Terézia köpönyegéből. In Mátay M. (szerk.) *Kőszegi polgárok*. Kőszeg: Felsőbb Tanulmányok Intézete, 85–90.
- Mátay M. – Söptei I. (2019) Kisvárosi világpolgárok. In Mátay M. (szerk.) *Kőszegi történetek*. Kőszeg: Felsőbb Tanulmányok Intézete, 201–209.
- Meskó L. (1942) Vidék. *Magyar Nyelv*, 3, 173–175.
- Mezei. (1894) Vasúti és közlekedési ügyek. *Köztelek*, 276, 715.
- Mihók S. (szerk.) (1875) *Magyar Compass. Pénzügyi és közgazdászati évkönyv*. Budapest: Tettey János és társai.
- Mocsáry L. (1889) *A régi magyar nemes*. Budapest: Franklin-Társulat.
- Moeschler, J. – Reboul, A (2006) *A társalgás cselei – Bevezetés a pragmatikába*. Budapest: Osiris, 33–41.
Elérhető: <https://www.szaktars.hu/osiris/view/reboul-anne-moeschler-jacques-a-tarsalgas-cselei-bevezetes-a-pragmatika-ba-osiris-konyvtar-nyelvezet-2005/> [Letöltve: 2024-01-05].
- Pocza P. (2019) *A Festetics-rejtély*. Kőszeg: Felsőbb Tanulmányok Intézete.
- Puskás J. (1982) *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940*. Budapest: Akadémiai.
- Puskás J. (1992) Zsidó haszonbérlet a magyarországi mezőgazdaság fejlődésének folyamatában (Az 1850-es évektől 1935-ig). *Századok*, 1, 35–59.
- Sárközi Z. (1996) Hegedüs Lóránt (1872–1943). *Századok*, 2, 445–449.
- Sebők M. (szerk.) (2004) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG Kiadói Rt.
- Sidó Z. – Szarvas M. (2020) Hangya a világrendszerben. A huszadik század eleji magyar szövetkezeti rendszer kritikai elemzése. *Fordulat*, 27, 249–264.
- Simonkay M. (2025) *Modernizáció a mederben. Gazdaság, társadalom és környezet a Rába dualizmuskori szabályozásánál*. Pécs: Kronosz.
- Skerlecz M. [1802] (1914) *Descriptio physico-politicae situationis regni Hungariae relate ad commercium per ... pro deputatione commercialis elaborata*. Budapest: Berényi Pál.
- Sonkoly G. (2001) *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. Budapest: L'Harmattan – Atelier. (Atelier füzetek 2.)

- Söptei I. (2010) A megélhetés tudományától a tudományos megélhetésig. A Chernel-család kőszegi, katolikus ágának rövid története. In Mayer L. – Tilcsik Gy. (szerk.) *Előadások Vas megye történetéről V.* Szombathely. 117–130. (Archívum Comitatus Castriferrei 4.)
- Söptei I. (2010) A Schey család Kőszegen, 1794-1883. In Mayer L. – Tilcsik Gy. (szerk.) *Előadások Vas megye történetéről V.* Szombathely. 23–28. (Archívum Comitatus Castriferrei 4.)
- Söptei I. – Mátay M. (2019) A juhok genetikája. In Mátay M. (szerk.) *Kőszegi történetek.* Kőszeg: Felsőbb Tanulmányok Intézete. 185–194.
- Szabady E. (1967) A népességtudomány fejlődése Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 8–9, 861–883.
- Szabó T. A. (2016) Korszakos felismerések és tévhitek a genetikában, Festetics Imre és a „genetika” fogalmi fejlődése kapcsán. *Kaleidoszkóp*, 13, 175–188. <https://doi.org/10.17107/KH.2016.13.175-188>
- Tímár L. (1992) A Magyar Nemzeti Bank hitelinformációs jelentései és a városi gazdasági elit a két világháború közötti Magyarországon. *Aetas*, 4, 73–82.
- Ungár L. (1942) Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához. *Századok*, 7–8, 306-328.
- Wünscher F. (1943) *Tordas a Balogh Elemér szövetkezeti mintafalu.* Debrecen–Budapest: Csáthy Ferenc Egyetemi Könyvkereskedése és Irodalmi Vállalat Rt.